

DOMOKOS MÁTYÁS

Hatalom és igazság

EGY FÉLBE-SZERBE LÉVŐ ESSZÉ GONDOLATMENETE

Galilei: – De azért szívesen vennék egy látcsövet, amellyel olyan századba látni, ahol az igazság meglátásával véget ér a tudós dolga, s az igazságnak, hogy élhessen, nem kell hazudnia.

(Németh László: *Galilei*, I. felvonás)

Németh László *Galilei*jének több mint három esztendeig tartó viszontagságos történetét, attól a naptól kezdve, amikor az író 1953. március 9-én a visegrádi postán Benedek András címére földalta a darab kéziratát, majd a dramaturgok, rendezők, színigazgatók, lapszerkesztők, továbbá a különböző szintű ninivei hatalmak kezén ide-odahányódó kézirat eljutott végre az 1956. október 20-i, Katona József-színházbeli bemutatójáig, meglehetősen pontossággal ismerheti az irodalmi köz tudat. A dráma „perének” a dokumentumait, elsősorban Németh László naplófeljegyzéseire és leveleire támaszkodva, az író lánya: dr. Lakatos Istvánné dr. Németh Agnes állította össze abból az alkalmából, hogy a *Galilei* eredeti, első változata, immár négy évtizeddel a megírása után, 1994 őszén színre kerülhetett Debrecenben, ahol Lengyel György rendezésében a Csokonai Színház mutatta be; azt a változatot tehát, amely szerzőjének a véleménye szerint is jobban „megfelelt a történelmi igazságnak”, amellet „tisztább, egyszerűbb, s jobban előrevetíti Galilei életének utolsó, leghősibb szakaszát.”

Jól tudjuk azt is, hogy az ötvenes éveket megülő, és a Horváth Márton által a mindenható Párt nevében „főellenségnek” minősített Németh László esetében mesterségesen is túlhevített éberségi hisztéria, „a túléberség remeklése” kényszeresen keresett „rejtett töröket” az évekre elhallgattatott író mondataiban, s ez magyarázza, hogy amikor a Nemzeti vezetője 1953 tavaszán kézhez kapta a kéziratot, Németh László szavaival „veszélyes aknaként kezdte ide-odaforogni a különös darabot.” – Mit akart mondani ezzel a szerző? – szakadt ki Major Tamásból az ijedelmes kérdés, amelyre a színháznak, bár Révai József volt a megrendelés sugallója, olyan választ kellett mégis találnia, amit az ötvenes évek diktatúrájának a gondolatrendőrsége is elfogadhat. Ezzel a korra jellemző kérdéssel vette kezdetét a *Galilei* kéziratának kálváriája, melynek során az író műve megváltoztatására ösztökélték, mondván, hogy az eredeti változat, amelyben Galilei a kikényszerített hamis eskü tudatos vállalásával az új, „világos, józan, s kísérleteken nyugvó” tudomány továbbélése érdekében „megalkuvásra tanít”. S ehhez a hivatalos kritikához hozzápadt persze az a nemkülönben hivatalos háttérnyanú, amit a *Csillag* szerkesztője, a lehetséges „áthallások” hivatott megfjtőjeként úgy summázott az író naplója szerint, hogy Galilei tulajdonképpen Németh László, aki Galilei drámájában „tulajdon megtortúráztatásának a történetét írta meg”, az inkvizíció pedig az államvédelmi hatóság. Ugyanakkor a katakomba-létre kárhóztatott magyar szellemi élet jó néhány képviselőjében is megfogalmazódott egy másfajta inszINUÁCIÓ, hogy

tudniillik a minden áron való színpadra kerülés érdekében átírt, s az író hite szerint „görögösebb” véggel, amelyben az istenek vetnek kelepcét a kivételes embernek, épenséggel a darab írója sétál bele a politika csapdájába, mert nem veszi észre, hogy antiklerikális kicsengésű művével éppen ő rúg bele a földön fekvő Egyházba.

Így foglalható össze a *Galilei* körül kialakult akkori irodalompolitikai, történeti és életrajzi helyzet, amelynek, mint tudjuk, támadt még egy nem lebecsülendő következménye is; az író végzetesnek bizonyult betegsége – a hipertónia. De most nem a dráma perének újbóli elemzése volna a cél; arra szeretném ráirányítani, vagy ha tetszik: visszatéríteni a figyelmet, hogy a dráma perének a története, amely egyébként az ötvenes évek légkörének reprezentatív mintavételül kínálkozó története is lehetne, a kétféle befejezés morális következményeinek a folytonos mérlegelési kényszerűségével majdnem elfödte, s máig eltakarja szinte a dráma még átfogóbb és súlyosabb problémáját, ami pedig – feltételezésem szerint – Németh László ihletét a történeti anyagban fellobbanthatta, s aminek az érvényességén, üzenetén az első pillanatra látszólag egymást kizáró kétféle drámai vég jottányit sem változtatott. „Az újkori gondolkodás lényegének az igazság keresését tartom”, olvasható a *Gályapadból laboratórium Galilei*-fejezetben. S azt is idéznem kell, amit Benedek Andrásnak írt 1954 májusában kelt levelében: „az én témám a hatalom és az igazságszerető ember harca volt”. Nos, azt hiszem, hogy ez az egyébként egészen nyilvánvaló drámai alaphelyzet szorult háttérbe, vagy homályosult el – Hatalom és igazság viszonyának – mondhatni: örök és folyton visszatérő – drámája az emberi történelemben. Kimondhatja-e az ember a fölismert, vagy fölismerni vélt igazságot, vagy ehhez előbb meg kell kapnia a világot uraló erőket, a hatalom jóváhagyó „nihil obstat”-ját? Túlzás nélkül mítoszi szituáció ez, időföltötti érvénnyel, ha elfogadjuk Thomas Mann gondolatát; szerinte ugyanis a mítosz időtlen szkéma, amelyben az élet folyton belenő. – Németh László a történeti Galileiben az újkori gondolkodás Homéroszát ismerte föl, aki a világ megismerésére irányuló tudományos kíváncsiságát követve, s az újkori ismeretelmélet talán legnagyobb alakjának: Kantnak az intését jó másfél évszázaddal megelőzve a saját értelmére mert támaszkodni, de saját sorsában megélte azt is, hogy a kanti imperatívusz követése az értelmiségi embert, legyen bár tudós vagy művész, elkerülhetetlenül tragikus összeütközésbe sodorja a világot kormányzó akarat képviselőivel és intézményeivel. Éppen ezt érezhette meg Gellért Endre, a Nemzeti főrendezője, akinek a kézirat elolvasása után az első reakciója ez volt: – Ej, de kényes darab ez!

Nem szükséges bizonygatnom, hogy nem egyfajta moralitás: didaktikus-allegorikus színjáték, illusztratív tan dráma megalkotásának a vágya mozgatta Németh László drámaírói tollát. A világ természetének elfogulatlan megismerésére irányuló vizsgálódás szabadsága, a vizsgálódó elme illetékességének autonómiája és szuverenitása, továbbá a vizsgálódás eredményeinek a szabad kimondása, legyen szó az újkori természettudományos világcivilizáció bármely területéről, vagy a valóságot körülfogó lehetőségekből új valóságot teremtő művészi képzelet szabad megnyilatkozásáról, még annál is nagyobb ügye az embernek, mint az, hogyan áll helyt, vagy bukik el az igazsághoz való személyes viszony erkölcsi vizsgáján. A Németh László-i idea-ember Galilei alakjában kifejezett üdvösségharca ennek az autonómiának és szuverenitásnak, magyarul: a szabadságnak az érvényesítéséért zajlik, és a szabadság lehetőségek minden korban kíméletlenül érvényesülő korlátozottságának a tragikumába torkollik. Ez az összeütközés hatalom és igazság között azért elkerülhetetlen, mert a hatalom ennek a „nihil obstat”-nak a megadását sohasem az igazság érvényességének a mérlegelésétől

teszi függővé, hiszen ha ezt tenné, önmagát korlátozná, márpedig a hatalom jószántából nem szokott harakint elkövetni. Természeténél fogva kizárólagosságra törekszik, s nem osztozik, nem is osztozhat a szabadságon az igazsággal. Németh László drámahősei viszont a Jöügy pionírjaiként ennek a szabadságnak legalább részleges kiküzdése nélkül a töredékét se tudják a lényüket kitöltő és mozgató utópiának a földre húzni. Két elemi erejű emberi ösztön történelemalakító összecsapása ez, s ahogy darabja olvasópróbája elé írt levelében Németh László is megvallotta: az vonzotta leginkább Galilei történetéhez, hogy „az igazság kimondásának a kényszerével foglalkozhatik, ami emberi ösztön, de megakadályozza egy másik ösztön: „az emberi örültség”... az igazságszerető latrok”, tette hozzá, „akik azonban szintén mi vagyunk... az emberi természet, az emberi társadalom természete, amelynek ellenállhatatlan hajlama van, hogy a legigazibb és legnagyobb jótevőjét megkínozza.” – S nem Németh László gondolatának a keserű igazolását példázza vajon az a tömeg is a Bibliában, amelynek minden tagja Jézusért szólna, de Barabbást kiált?

Az igazság kimondhatóságának és a hatalom „nihil obstat”-jának a problémáján eltűnődve nem kell-e különösnak tartanunk, hogy „fájdalmas félreértésnek” minősítve, a Vatikán, a Pápai Tudományos Akadémia közreműködésével a történeti Galileit fölmentette ugyanazért, amiért századokkal korábban elítélte a Kinyilatkoztatásnak elmentmondó felfedezése miatt, jóllehet időközben sem a Szentírás, sem a dogmatika, sem a Hit tana – a teológia – nem változott? Az ezredvégen mindenesetre tévedésnek minősült, Szent Ágostonra hivatkozva, a „Szentírás tekintélyének a kijátszása” egy új tudományos tény igazságának a mérlegelése során, vagyis az Irás „néhány magyarázója és értelmezője tévedett.” Dehát ezt már akkor maga Galilei is felismerte, s akkor is felmerült a gondolat, amit a darabbeli Castelli apát így fejezett ki: „A kinyilatkoztatás... nem lehet ellentétben a természettel, amely szintén istentől való.” A „nemkívánatos” 'határátlépések' miatt bekövetkezett tragikus kölcsönös meg nem értést úgy állították be – olvasható a *L'Osservatore Romano* 1992. november 13-i számában –, mint a tudomány és hit alapvető ellentétének következményét. Valóban nem az; hanem a hatalom és igazság, hatalom és szabadság alapvető ellentétének a következménye minden időben. Akit pedig az érdekel, hogy a Galileit följelentő „kegyes lélek” által elindított, huszonkét esztendeig tartó pörben, a Vatikánon belül dúló intrikákban, frakcióharcokban ki, miért és hogyan tette – Szent Ágoston 143. levelének a kifejezéseivel szólva – „saját gondolatát az Irás valódi értelmének a helyére”, továbbá hogy milyen politikai megfontolások és személyes indítékok segítettek diadalra „a fájdalmas félreértést”, a „veritas duplex” dogmájának – ma így mondanánk – liberálisabb alkalmazása helyett, ahogyan ez 1992-ben történt, az olvassa el Vekerti László *Galilei – eretnek vagy udvaronc?* című kiváló tanulmányát.

Dehát akár a „kettős igazság” dogmája nevében regnáló hatalomnak kiszolgáltatott 17. századi tudósról van szó, akár az ezerkilencszázötvenes években az „egyetemes pártmunka részeként” kezelt irodalom lenini dogmájával szolgálólány-szerepre kényszerített művészeiről, más és más történelmi-társadalmi körülmények között rokon szituációban ugyanazt kellett megtapasztalni: a hatalom előzetes jóváhagyása nélkül egyikük sem adhat hangot az igazságnak, vagy szerényebben szólva: lelke igazának. Ha ezt teszi, abjuratióra kényszerül – visszavonásra, önkritikára. A hatalomgyakorlás önkénye kizárólag a hatalmi hasznosság és célszerűség szempontjaihoz igazodik. Ahogyan például, s éppen a *Galilei* esetében Rákosi Máttyás brutális nyíltsággal meg is mondta Németh Lászlónak: azt kérdezte Kállai Gyulától, akinek a kéziratot a poli-

तिकai nihil obstat eldöntése céljából odaadta, hogy „kap-e a népi demokrácia valamit ezzel a darabbal?” Mire Kállai azt válaszolta, hogy „a darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenének...”

Ez volt tehát a döntő „esztétikai” szempont. Holott a bolsevik Talmud-magyarázók a célszerű ideológiai kívánalmak rugékonnyabb facsarásával akár az első változatot is színpadra engedhették volna. A negyedik felvonás átdolgozása ugyanis nyilvánvalóan nem szüntette meg, Németh Lászlóval szólva: „a két egyház, a pápai és a sztálini hasonlóságot”. (Valaki, bennfentes személy, döntéshozó pozícióban állítólag meg is jegyezte akkoriban: valljuk meg, nem jártunk jobban ezzel az új befejezéssel...) „Zöld utat” kaphatott volna az irodalompolitika ügyintézőitől a darab akkor is, ha nem volna máig indokolt az író gyanúja, miszerint „valaki a színpalak mögött a Galilei-történet megismétlésével akar a *Galilei* íróján bosszút állni”. Dehát a döntéshozó fülek 1955-ben bizonyára meghallották Andics Erzsébetnek Németh László történeti drámaival kapcsolatos indulatos kijelentését: „Németh László nem szeretheti az igazságot!...” – Ezért nem abszurd annak a feltételezése, hogy ha történésen Németh László eredetileg is az átdolgozott változattal fejezte volna be a darabját, akkor viszont annak az átdolgozását szorgalmazták volna hivatalos részről a bírálói. Mert nem az erkölcsi konklúzió sértette valójában a politikai hatalom hamistudatát, hanem amit még önmagának se igen mert bevallani: a hatalmi voluntarizmus és az igazság szeretetének elkerülhetetlen és tragikus kimenetelű összeütközése, ami közös nevezője a drámai hős kétféle erkölcsi katarzisének.

A gondolatrendőrség számára elfogadható ürügyként hivatkozni lehetett volna a „történelmi hitel” fontosságára, de azzal az érveléssel is elő lehetett volna hozakodni, ami szemre igazán jól illeszkedett volna a kommunista mozgalmi konspiráció éthosz-szához és pátoszához, hogy tudniillik az ellenségnek tett eskü semmire se kötelez, s el is hangzik a negyedik felvonás mindkét változatában, hogy „a fogóban az ember kötelessége önmagával szemben, hogy kiszabaduljon, akármilyen áron!”, mert az ilyenfajta formális erkölcsstelenségben magasabbrendű erkölcsiség fejeződik ki. S a magasabb szintű „megideologizálás” hivatkozhatott volna akár a kor marxista tekintélyének, Lukács Györgynek a *Bűn és bűnhődés*ből származó kedvenc gondolatára is, melynek értelmében igenis „keresztülhazudhatjuk magunkat az igazságig”. Ez azonban elkerülhetetlenül együttjárt volna annak a hallgatóságos beismerésével, ami – nem mellesleg szólva – a koncepciók pörök lényege volt: a „bűntelen bűn” kicsikarásának a bevallásával, a tévedhetetlen hatalom embertelen történelmi tévedésének a deklarációjával – hónapokkal megelőzve Hruscsovnak a SzKP XX. Kongresszusán elhangzott beismerő beszédét. Merhettek-e nyíltan azonosulni azzal az ősi meggyőződéssel, hogy embertelen helyzetekben ugyan minden megtörténhetik az emberrel, de ami a kínzókamrákban végbemegy, azért az áldozat nem felel; a „bűntelen bűn” beismerése az igazság és erkölcs szempontjából egyaránt érvénytelen, s azokra hull vissza, akik kicsikarták.

De nemcsak Lukács György miatt idéztem Dosztojevszkij gondolatát, hogy származhat-e az erkölcsi rosszból jó is, amit Lukács „a bolsevizmus lényegében megoldatlan problémájának” mondott 1918 decemberében, amikor még nem volt bolsevik és személyes tapasztalatai se lehettek a bolsevizmus hatalomgyakorlásának igazi lényegéről... Naplójában Németh László egyhelyütt megemlíti, hogy Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* volt az első orosz könyv, amelyen „átvergődtem magam”. S ha most Raskolnyikovot idézem, aki Razumihinnel való vitája során Nietzsche szellemi ikertestvé-

reként azt mondja, hogy „a nem közönséges embernek joga van lelkiismeret furdalás nélkül átlépni bizonyos akadályokon, de csak abban az esetben, ha eszméjét, talán az egész emberiség számára üdvös eszméjét másképp megvalósítani nem tudja...ha Kepler vagy Newton felfedezését, a körülmények különös alakulása folytán másképpen nem ismerhette volna meg a világ...hogyan felfedezése az emberiség közkinccsévé lehessen” – akkor talán nem egészen oktanulul tételezem föl, hogy ennek a gondolatmenetnek a visszhangja is benne van a *Galilei*-drámában. A második változatban. A visszautasítása: „Akármilyen van a fejemben, a Sínai-hegy nekem sem adott külön tízparancsolatot.”

Egy szó, mint száz: a *Galilei*-dráma immanens jelentését az átdolgozás nem másította meg. Ezért lehet igaza Görömbei Andrásnak, aki a *Németh László két Galileije* című írásában nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő, komplementer változatnak tekinti a kétféle befejezést. Mindkettő törés nélkül illeszkedik a dráma törzséhez, és félvszázad alatt beigazolódtott annak az igazsága, amit a kéziratban olvasott drámára válaszolva, nyugtató szándékkal Illés Endre írt levelében a szerzőnek: „A negyedik felvonásban akár az ellenkezőjét is írhatod annak, amit írtál: *a dráma ugyanazt mondja.*”

PATAKIFERENC: FÉLELEM SOROZATBÓL (1974)